

Några strandnamn på Östergarnsholm och Fårö.

Uppsats i Gutamål, Höskolan på Gotland 2009 av Sven Norberg.

Den första högskolekursen i gutamål startade i augusti 2009. Kursen inleddes med en mycket intressant föreläsning av Evert Melefors om ortnamnsforskning i allmänhet och forskning om gotländska ortnamn i synnerhet. Melefors uppehöll sig bl a vid att många ortnamn utgår ifrån terrängbetecknande ord och han beskrev ortnamnen som levande fornminnen.

Vid en senare föreläsning om fårömål och fiske visade Ingvar Larsson en karta över den nordvästra delen av Fårö, Bjärke, som sträcker sig från Lauterhorn till Helgomannen. På kartan fanns inlagt ett stort antal strandnamn, och det slog mig att flera av dessa namn har sin motsvarighet på Östergarnsholm. Det kunde vara intressant att göra vissa jämförelser när det gäller hur de här namnen kan ha uppkommit.

Både på Östergarnsholm och vid Bjärke bedrevs ett intensivt fiske ända fram till början av 1900-talet. Det var viktigt att så exakt som möjligt kunna definiera läget för goda fiskeplatser, ställen där man kunde komma iland med båtarna osv. Därför var namngivningen mycket detaljerad. Vid Bjärke är det djupt ända in till stranden och både torskfiske och strömmingsfiske kunde bedrivas nära land. På Östergarnsholm är det däremot mera långgrund så fiskeplatserna låg längre ut från stranden. För att lokalisera dessa platser behövs enslinjer. Östergarnsholm hade få träd och karaktäristiska byggnader som var lämpliga som märken. Därför byggde man kummel och satte upp stänger som fick namn som *Nårrhavdskällingi* och *Strämninghällsstangi*.

Östergarnsholm skiljer sig från Bjärke genom att det har funnits en bemannad fyrplats där i nästan 150 år (1818 – 1965). Den verksamheten har naturligtvis gett upphov till en del strandnamn. *Kulhäll* var t ex den plats där man tog iland kol till den första, koleldade, fyren. *Vidhälli* var en bra plats att ta iland vinterbehovet av ved till fyrbostäderna vid Gamla fyren. Vid *Kohälli* kunde man ta iland kreatur. Fyrpersonalen hade ju, åtminstone under 1800-talet, en del djur för husbehov och markägarna utnyttjade holmen som sommarbete.

En vanlig metafor vid benämning av olika platser är ”huvud” i olika former. Enligt Ingemar Olsson (Gotländsk natur och historia speglade i ortnamnen, 1979) används det som terrängbetecknande ord dels om höga uddar dels för att ange det tvära slutet på en bergs- eller grundrygg. På Östergarnsholm förekommer det som *hude* eller *havd* i namn som *Nårrhude*, *Nårrhavden*, *Sudarhavden*, *Havden*, *Havdudden* och *Havduddshälli*. Vid Bjärke är benämningen *håvud* i namn som *Tungohåvud*, *Storsotuhåvud* och *Digerhåvud*. Metaforen ”huvud” kan sedan byggas ut. Den södra spetsen på Östergarnsholm heter Havdudden. På ömse sidor om denna ligger *Austarkinn* och *Västarkinn*, dvs en kind på vardera sidan av huvudet. Vid Bjärke finns *Austra Kinnen* och *Västra Kinnen*, men här ligger de inte på var sin sida om ett huvud utan i stället på var sin sida om en vik, *Bondansveike*. Sannolikt är det utbuktningarna på båda sidor om viken som liknas vid kinder. Lite svårbegripligare blir metaforen när det gäller Bjärages *Austra tungo* och *Västra tungo* som ligger på respektive sida om *Tungohåvud*. Här är det tydligen ett huvud med två tungor?

Ett ord som förekommer i flera strandnamn är småige eller smöju. På Östergarnsholm finns *Småige* och *Småigriv* och vid Bjärke ligger *Smöju* och *Smojuriv*. Ingemar Olsson har skrivit ett kapitel om Smöjunamnen i sin bok Gotländsk natur och historia speglade i ortnamnen. Förutom på Östergarnsholm och Bjärke finns det *Smojge* på Lilla Karlsö och *Smöju* i Hellvi. Ingemar Olsson kommer fram till att det i gutamålet funnits ett numera utdött ord *smojga* ,

femininum, som använts om något slags mindre vik, dit man kunnat söka sig under speciella vindförhållanden. Språkhistoriskt är ordet en bildning till det starka verbet *smyga*.

Gutamålsordet *smöig* betyder 'smyg, vrå'; *smöige* 'smyga'; *småigt*, neutrum 'om väder som stillnat ut'. I svenska dialekter finns t ex *smuga* 'prång, smal passage' och *småg* 'trång passage'. I svenskan finns ordet i 'fönstersmyg' och i verktyget 'smygvinkel'.

I Bohuslän finns namnet *Smögen* på flera ställen. Det är namnet på den smala älvfåran mellan Kungälv och Fästningsholmen och också på ett sund i Lycke socken liksom en ö i Kungshamns socken. I Skåne finns Smygehuk. Det inlånade 'huk' betyder udde och finns i flera gotländska namn som t ex *Hallshuk* och *Stenkyrkehuk*. Bebyggelsen vid den skånska (tidigare danska) udden hette tidigare *Smöge* enligt Skånsk ortnamnsdatabas.

Bukkahule vid Bjärke är en liten vik nära Lauter. Enligt Ingemar Olssons notering i ortnamnsarkivet är det "efter en gubbe som satte garn där. Han var lite tjurig och kallades Bucken, 'Bocken'". På Östergarnsholm finns **Bukkhule**. Här har Ingemar Olsson skrivit "Buckhule, en grotta el. valv i berget i västra delen av Östergarnsholm. Troligen har någon "buck", 'bock', störtat ner där. Man hade mycket "kräk" på bete ute på Östergarnsholm."

Jag tycker inte att någon av dessa förklaringar verkar särskilt trolig. Noteras kan också att inte något av namnen behandlas i Ingemar Olssons ortnamnsböcker.

Den fisk som på svenska heter stenbit eller sjurygg har flera namn också på gutamål. De vanligaste är 'stainbeitare', 'stainbukk' eller bara 'bukk'. Det skulle mycket väl kunna vara så att "bukk" syftar på den här fisken och inte på någon 'bock'. Kanske var det här stället där det fanns gott om "bukk"?

Namnen **Sleit hällar** på Östergarnsholm och **Sleithällar** vid Bjärke är enklare att härleda. Det är helt enkelt släta, jämna hällar som ligger i strandkanten.

Gutamålsordet 'laue' betyder enligt Gotländsk Ordbok 'ladugolv', 'loggolv', 'golvet på sädlogen'. Pluralformen 'lavvar' betyder 'fördjupning i berg, hällar med vatten uti'.

På Fårö finns **Lauanar** vid den södra delen av Bjärke och **Nestiklalauar** vid den norra delen. I båda fallen är det hällar vid stranden, med vatten emellan. Hällarna ligger vågrätt strax över vattenytan och utanför hällarna stupar berget brant ner. Hällarna har tydligen liknats vid loggolv.

Strax utanför Östergarnsholms nordvästra strand finns ett vattenområde som kallas **Laue**. Bottnen består av en ganska jämn grundkulle med branta stup, 'pallar' på sidorna. Ett loggolv under vattnet alltså! Intressant är att i namnformerna på Fårö används pluralis av 'laue' men på Östergarnsholm är det singularisformen som gäller.

Vid Bjärke finns en plats som heter **Ugnen** och på Östergarnsholm finns **Hallugnen**.

Beträffande Ugnen finns två, något motsägelsefulla, uppgifter i Ortnamnsregistret. 1929 skriver H. Gustavson: "Ugnen, grotta i "Berget", N om Slethällar och Lauturhårn å V kusten av Fårö, Fårö sn, Gotl. n. hd." . 1949 skriver Ingemar Olsson: "Ugnen, en hög klint, klippa å SV delen av Bjärke, liknar en ugn, kalkugn. Kallas också Ugnsklint, se detta." Om Hallugnen skriver H. Gustavson 1932: "Hallugnen, grotta intill Buckhulet där man kan ro inne mellan klipporna och där man har plockat "hallar" (sänken) till fiskegarn. Östergarnsholm". Ingemar Olsson skriver 1955: "Hallugnen, strandparti i västra delen av Östergarnsholm. Första leden är halle "sänksten för nät". På platsen är liksom ett ugnsvalv, som enl. Sidén skall ha utformats under de senaste 125 åren ungefär. Där är också några jättegrytor. Sjön arbetar med stenarna - slipar dem- så att de blev lämpliga till sänkstenar." Det är säkert så att man plockade sten till 'hallar' där, men det behöver inte vara det som gett namnet. Ordet 'hall'

betyder klippa eller håll som i sockennamnet Hall. Det kan vara själva klippan som gett namn till **Hallugnen**.

Ordet 'smör' ingår i många ortnamn, både på Gotland och i övriga Sverige. På Östergarnsholm finns **Smörhäll** och vid Bjärke finns **Smörskalla** och **Smörskallahåvude**. Det finns många sätt att försöka förklara varför ordet 'smör' ingår i de här och andra namn. En förklaring avseende **Smörhäll**, som dock inte verkar speciellt trolig, är att det vid något tillfälle flutit iland en smördrittel där och att detta gett upphov till namnet. I Ortnamnsregistret finns en notering av Ingemar Olsson från 1955: "Smörhäll, en håll och pall Ö Vitviken i NV delen av Östergarnsholm. Man flyter inte över där med båt. Det är som ett rev. Sidén menade att anledningen till namnet kan ha varit, att det kanske var gott fiske just utanför platsen. Där var gott flundrefiske." Om **Smörskalla** skriver Ingemar Olsson 1951: "Smörskalla, ett bergsparti å Bjärke. Där finns en höjd, som man väl liknat vid en skalle." "Smörskallahåvude, n. bf., Klint ovanför fiskeplatsen Smörskalla å V kusten av Fårö." noterade H. Gustavsson 1929. Inte för något av Fårö-namnen görs någon antydning om hur 'smör' har kommit in i sammanhanget. Förledet smör- finns i namn över hela Gotland. Det är namn på skogsområden, myrstycken, åkrar, ängen, hagar, fiskeplatser eller slåttermarker. Gemensamt för de här platserna verkar vara att det är något positivt förknippat med dem. Det kan t ex vara bördig mark eller bra tillgång på fisk, med andra ord en 'god plats'. 'Smör'-namn finns, som tidigare nämnts, i hela Sverige. Jag skall här bara beröra två stycken, nämligen **Smörkullen** i Bohuslän och **Smörkullen** i Halland. Bohuslänska Smörkullen är översta toppen på det 134 meter höga Blåberget. Det ligger längst in i Gullmarsfjorden, där denna övergår till Saltkällefjorden. På berget fanns i äldre tider en vårdkase. Södra sidan av berget sluttar ner mot vattnet, och där på sluttningen som är skyddad mot nordanvinden, finns en frodig växtlighet som är ovanlig för trakten. Till detta kommer att vattnen intill är mycket fiskrika, så visst har detta varit en 'god plats'. Halländska Smörkullen är också ett vårdkaseberg. Det är 52 meter högt och ligger strax söder om Falkenberg. På 1800-talet hittade man en guldsål och ett bronssvärd intill berget. Föremålen anses berätta att berget var en kultplats/offerplats under bronsåldern. På berget finns också skålgropar, en typ av hållristningar. Skålgroparna har gett namn åt berget eftersom man tidigare trodde att det offrades fett i skålarna. Den senare av förklaringarna kan knappast vara aktuell för Smörhäll eller Smörskalla. Det är nog mer sannolikt att det goda fisket gett upphov till namnen.

Säljakt (själfiske, käutafiske, käutafänge, käutbräuk) hade stor betydelse för försörjningen, både på Fårö och Östergarnsholm. På Fårö fanns de bästa platserna för säljakt på Norsholmen och vid Skärsände. Stranden vid Bjärke är inte så lämplig för sälarna att ta sig upp på. På Östergarnsholm bedrevs säljakten främst vid den södra stranden. Jag har inte funnit några namn som direkt kan anknytas till sälar eller säljakt, vare sig vid Bjärke eller på Östergarnsholm. När det gäller Bjärke beror det sannolikt på att där inte har bedrivits någon nämnvärd säljakt, men när det gäller Östergarnsholm borde det finnas en del. Här finns uppenbarligen utrymme för ytterligare forskning.

Källor:

Evert Melefors föreläsning 2009-08-31

Ingvar Larssons föreläsning 2009-10-19

Samtal med Ivan Wallin, fd fyrvaktare på Östergarnsholm
Samtal med Bengt Östman, Fårö
Ingemar Olsson: Gotländsk natur och historia speglad i ortnamnen
Ingemar Olsson: Gotländska ortnamn
Gotländsk ordbok
SOFI: Ortnamnsregistret
SOFI: Skånsk ortnamnsdatabas
Skredsviks hembygdsförenings hemsida (www.skredsvikhbf.se)
Länsstyrelsens i Hallands län hemsida (www.lansstyrelsen.se/halland)